

بسم الله الرحمن الرحيم

تأثیر چند فرزندی بر رشد اجتماعی خانواده

اعظم خداوردی^۱

چکیده

تحولات جمعیتی و تغییر الگوهای فرزندآوری در دهه‌های اخیر، توجه محققان علوم اجتماعی را به ماهیت و ساختار خانواده‌های ایرانی معطوف ساخته است. در این میان، خانواده‌های چند فرزندی که سابقه‌ای طولانی در فرهنگ و ساختار اجتماعی ایران دارند، همواره به عنوان یک کانون مهم انتقال ارزش‌ها و مهارت‌های اجتماعی مطرح بوده‌اند. در حالی که تمرکز بسیاری از تحقیقات بر چالش‌های اقتصادی و تربیتی خانواده‌های پرجمعیت بوده است، بُعد رشد اجتماعی اعضا به عنوان یک مزیت ساختاری اغلب نادیده گرفته شده است. رشد اجتماعی خانواده نه تنها شامل میزان انسجام درونی اعضا، بلکه شامل توانایی خانواده در برقراری ارتباط مؤثر، حل تعارضات بین‌نسلی و بین‌فردی، و سازگاری با هنجارهای اجتماعی بیرون از چهارچوب خانواده است. در خانواده‌های چند فرزندی، به دلیل حجم بالای تعاملات روزمره، رقابت مثبت برای منابع (توجه، فضا، اسباب‌بازی) و نیاز مداوم به مصالحه، یک محیط شبیه‌سازی شده از جامعه ایجاد می‌شود. این محیط پویا، فرصت‌های یادگیری اجتماعی را به صورت مستمر فراهم می‌آورد. هدف از پژوهش این است تا با مرور ادبیات و تحلیل مفاهیم، تأثیرات این ساختار را بر رشد اجتماعی خانواده تبیین نموده و اهمیت آن را در چارچوب نظریه‌های جامعه‌شناسی خانواده مورد بحث قرار دهد. پژوهش حاضر به روش توصیفی، تحلیلی و با استناد از منابع کتابخانه‌ای تألیف شده است.

کلیدواژه: تعدد فرزندان، رشد، رشد اجتماعی، خانواده.

^۱ طلبه سطح دو، حوزه علمیه الزهرا زنجان

مقدمه

هر جامعه ای تشکیل شده است از واحدهای کوچک به نام خانواده و هر خانواده از مجموعه ای از افراد که در کنار هم باعث به وجود آمدن نهاد اجتماعی و در نهایت جامعه می شوند ایجاد شده است. از مهمترین وظایف هر خانواده می توان به فرزندآوری و پرورش فرزندان اشاره کرد. داشتن فرزند از اهداف مهم ازدواج و زندگی مشترک است؛ وجود فرزندان در خانواده، آثار فراوانی برای والدین، جامعه و خود فرزندان به دنبال دارد. فرزندآوری در خانواده، طبیعتاً بر ابعاد گوناگون زندگی اثر می گذارد؛ از جمله مهم ترین آثار فرزندآوری، می توان به سلامت جسمی و خشنودی والدین، ارتقای شخصیت انسانی و استحکام بنیان خانواده، رشد اجتماعی و افزایش مهارت اشاره کرد. به این صورت که فرزندان از همان ابتدای تولد تجربه جدیدی برای والدین خود هستند و می توانند موجب تغییر در نگرش و رفتار والدین شوند. از طرفی دیگر فرزندان به کمک والدین رفتار اجتماعی را فرا می گیرند و هر دو به کمک هم اجتماعی می شوند. در پیشینه این پژوهش، مقالاتی در ارتباط با این موضوع نگاشته شده است و هر کدام از این پژوهش ها به یک بحث در ارتباط با موضوع پرداخته اند از جمله در مقاله: بررسی نقش جمعیت خانواده بر ابعاد روانی فرزندان با تاکید بر امید به زندگی، مولف: سعید دشتی و دیگران، ۱۴۰۴ در این مقاله به بررسی نقش جمعیت خانواده بر ابعاد روانی فرزندان با تاکید بر امید به زندگی پرداخته است. در مقاله: مقایسه تحول نظریه ذهن در کودکان تک فرزند و چند فرزند کاوشی در مسیر رشد شناخت اجتماعی، مولف: مطهره رحیمی برجی، ۱۴۰۴ در این مقاله به بررسی تحول نظریه ذهن در کودکان تک فرزند و چند فرزند پرداخته است. در مقاله: مقایسه سبک های فرزند پروری، دلبستگی و روابط والد، فرزند در والدین تک فرزند و چند فرزند دارای کودکان ۸ تا ۱۲ ساله، مولف: مریم السادات خلیلی و دیگران، ۱۴۰۳ در این مقاله به مقایسه سبک های فرزند پروری، دلبستگی و روابط والد، فرزند در والدین تک فرزند و چند فرزند دارای کودکان ۸ تا ۱۲ ساله پرداخته شده است. در مقالاتی که گفته شد به بررسی نقش جمعیت خانواده بر ابعاد روانی فرزند و تحول نظریه ذهن بر چند فرزند و سبک های فرزند پروری پرداخته شده است؛ ولی در این مقاله حاضر سعی بر آن شده است تأثیر چند فرزند بر رشد اجتماعی خانواده پرداخته شود. بر این اساس ما در این پژوهش درصدد پاسخ به سؤالی هستیم که بیانگر و روشن کننده این تحقیق باشد از جمله:

۱- تأثیر چند فرزند بر رشد اجتماعی خانواده چیست؟

۱- مفهوم شناسی

پیش از پرداختن به بحث‌های اصلی لازم است کلمات کلیدی و تأثیرگذار را که در این پژوهش مطرح است مورد بررسی لغوی و اصطلاحی قرار داده شود تا با روشن شدن مفاهیم آن‌ها، تبیین هرچه بیشتر بحث ممکن شود.

۱-۱- فرزندآوری

این واژه به عنوان اصلی‌ترین و پرکاربردترین کلمه تحقیق قرار گرفته است که معادل عربی آن «توالد» است. چنانچه فرزند معادل «ولد» دانسته شود، فرزندآوری معادل «توالد» گرفته می‌شود. کاربرد لغت «توالد» بیشتر به به دنیا آمدن فرزند دلالت دارد و مطلق تولید نسل را در برمی‌گیرد که به لحاظ تحت اللفظی نزدیک‌ترین لغت عرب به «فرزندآوری» است؛ اما منظور از فرزندآوری در این پژوهش مجموع اقداماتی که در یک روند منجر به تولید نسل می‌شود، است. اما چنانچه از واژه «توالد» چنین مفهومی انتزاع شود، معادل عینی فرزندآوری خواهد بود از آنجا که نتیجه این روند ایجاد فرزند است، یکی از محوری‌ترین مباحث در آن بحث فرزند است و با توجه به اینکه ابعاد کمی و کیفی در این پژوهش مدنظر است؛ با تکرار این روند بر تعدد فرزند افزوده شده و با اهتمام به ارتقاء ابعاد معنوی این روند، رشد کیفی روحی و جسمی فرزند افزایش خواهد یافت.^۱

۱-۲- رشد

رشد در لغت به معنی راه‌یابی، راه یافتن به مقصد، رسیدن به واقع و از گمراهی به راه آمدن می‌باشد. همچنین ثبات و استقامت نیز از معانی رشد شمرده شده است. این کلمه در مقابل «غی»، به معنی انحراف پیدا کردن از حقیقت و دور شدن از واقع به کار می‌رود. راشد و رشید، اسم فاعل و وصف از آن است که دلالت بر استواری و پابرجا بودن، می‌کند. کلمه‌ی مرشد نیز از همین ماده گرفته شده است که به معنی راهنما و نشان دهنده راه می‌باشد.^۲

دیدگاه مشهور بین فقها، رشد را به معنی اصلاح امور مالی و توان تدبیر در این زمینه می‌داند. رشید هم کسی است که دارای این صفت باشد. مرحوم محقق حلی می‌گوید:

^۱ مصطفوی، حسن، التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، ج ۳، ص ۱۴۳-۳۲۸، ۱۴۳۰.

^۲ ابن منظور، لسان العرب، ج ۳، ص ۱۷۵.

«دومین شرط که برای واگذاری اموال کودک به او نیاز است، رشد است که به معنی اصلاح امور مالی است».^۱

این عبارت در کلمات بسیاری از فقها دیده می‌شود. از قید اصلاح مال که در تعریف رشد آمده، چنین برمی‌آید که اگر شخصی مال خود را از بین نبرد، ولی نسبت به اصلاح و بهره‌برداری عقلایی از آن، تمایل نشان ندهد، و یا اساساً توانایی آن را نداشته باشد، رشید شناخته نمی‌شود.^۲

۱-۳-جامعه

«لفظ جامعه» در لغت، اسم فاعل مونث از مصدر «جَمَع» به معنای گرد کردن، گرد هم آوردن، فراهم کردن یا فراهم آوردن، و برهم افزودن است. و بنابراین، به معنای گرد آورنده، فراهم کننده یا آورنده، برهم افزاینده و در برگیرنده خواهد بود. این واژه «عرفاً» به معنای «گروه» و علی‌الخصوص «گروهی از انسانها» به کار می‌رود، خواه آن گروه از مردم که در یک روستا یا دهکده یا شهر یا استان و یا کشور زندگی می‌کنند، به طور مثال «جامعه ایرانی» و خواه آن گروه از مردم که دارای یک دین یا مذهب هستند مثلاً «جامعه مسیحیان» و خواه گروهی که حرفه و شغل واحدی دارند مانند «جامعه معلمان» و خواه همه‌ی انسان‌هایی که بر روی زمین به سر می‌برند مثلاً «جامعه بشری یا جامعه بشریت»^۳

در معنای اصطلاحی جامعه «مجموعه‌ای از افراد انسانی که با نظامات و آداب و سنن و قوانین خاص به یکدیگر پیوند خورده و زندگی دسته جمعی دارند، جامعه را تشکیل می‌دهد»^۴ منظور از زندگی انسان به صورت دسته جمعی و اجتماعی یعنی اینکه دارای ماهیت اجتماعی هستند. یک طرف نیازها، کارها و فعالیت‌ها، ماهیت اجتماعی دارند که جز با تقسیم کارها و برطرف کردن نیازها با توجه به قوانین و نظام‌های خاصی امکان پذیر نیست. به طور کلی می‌توان گفت: که جامعه شامل جمع کثیری از انسانها می‌باشد که به خاطر یک سلسله‌ای از نیازها و خواسته‌های خود و تحت نفوذ یک سلسله از عقاید و تفکرات و آرمانها در هم ادغام شده و یک زندگی مشترکی دارند.^۵

^۱ محقق حلی، شرائع الاسلام، ج ۲، ص ۸۵.

^۲ مقدس اردبیلی، مجمع الفائده و البرهان، ج ۹، ص ۱۹۴.

^۳ مصباح یزدی، جامعه و تاریخ از دیدگاه قرآن، ص ۲۱.

^۴ مطهری، مقدمه‌ای بر جهان بینی اسلامی (جامعه و تاریخ)، ص ۳۱۳.

^۵ کوهن، مبانی جامعه‌شناسی، ص ۵۹.

۱-۴- خانواده

خانواده در لغت به معنای سپر آهنین است و برای مرد نیروی مطمئن می‌باشد^۱ و در جای دیگر خانواده به معنای عشیر و خاندان او است چراکه با ایشان قدرتمند می‌شود.^۲ بنابراین نظریه خانواده تنها در حوزه و قلمرو فرزندان و خانواده مرد نیست بلکه شامل نزدیکان و خویشاوندان او که با آن‌ها قدرتمند می‌شود نیز می‌باشد. کوچک‌ترین نهاد اجتماعی است که از ازدواج شرعی زن و مرد حاصل می‌شود و با فرزند تکمیل می‌یابد که پس از ازدواج حقوق متقابل جدیدی بین افراد این نهاد شکل می‌گیرد.^۳ بنابراین تعریف خانواده شامل زن و شوهر، فرزندان و خویشاوندان ایشان است و با این معنا همسویی دارد؛ اسلام برای تمام افراد در مقابل خانواده، قوانین و سنت‌های خاص اعم از حقوق و وظایف تربیتی وضع کرده است و ایشان را ملزم به انجام آن‌ها ساخته است.^۴

۲- امر به فرزند آوری در قرآن

در قرآن کریم همانند روایات به صورت کاملاً روشن و صریح، امر به فرزند آوری نشده است و بدون در نظر گرفتن روایات و تفاسیر روایی نمی‌توان موضع دقیق قرآن را پیرامون تولید نسل بیان نمود. در تقسیم بندی آیات مواضع متفاوتی به چشم می‌خورد که هر کدام از آنها در شرایط خاص خود، مورد بحث می‌باشند. بنابراین در مجموع با در نظر گرفتن روایات و تفاسیر روایی، آیاتی که سفارش بر تولید نسل دارد و آن را امری مطلوب تلقی می‌کند، بررسی شده و آیاتی که مفاهیم به ظاهر متعارض دارند. قرآن کریم برای اشاره به فرزند و نسل انسان الفاظی همچون اوالد، غالم، ولد، ذریه، بنون، بنین و... را بیان نموده و در خلال اوامر و نواهی، شرح سرگذشت انبیاء، مثال‌ها و تفصیل برخی دیدگاه‌های خود اشاره به انسان و تولید نسل او داشته است؛ باین حال تنها آیه‌ای که فرزند آوری را امری مطلوب تلقی نموده و با فعل امر به آن اشاره نموده است، در این آیه آمده است که مستقیماً و با فعل امر، توصیه به فرزند آوری نموده و می‌فرماید:

«نِسَاؤُكُمْ حَرْثٌ لَّكُمْ فَاَتُوا حَرْثَكُمْ اَنۡیۤی شِئْتُمْ وَقَدِّمُوا لِاَنۡفُسِكُمْ وَاتَّقُوا اللّٰهَ وَاعْلَمُوۡا اَنَّكُمۡ مُّلَاقُوۡهُ وَبَشِّرِ الْمُؤْمِنِیۡنَ»^۵ «زنان

شما، محل بذرافشانی شما هستند؛ پس هر زمان که بخواهید، می‌توانید با آنها آمیزش کنید و اثر نیکی برای

^۱ فیروزآبادی، قاموس للمحیط، ج ۲، ص ۱۲۸.

^۲ سالاری فرد، نظام خانواده در اسلام، ص ۱.

^۳ جلالی، خانواده تراز در اندیشه اسلامی، ص ۱۲.

^۴ سالاری فرد، نظام خانواده در اسلام، ص ۲.

^۵ بقره، ۲۲۳.

«الْوَلَدُ كَبِدُ الْمُؤْمِنِ إِنْ مَاتَ قَبْلَهُ صَارَ شَفِيعاً وَ إِنْ مَاتَ بَعْدَهُ يَسْتَغْفِرُ اللَّهُ لَهُ فَيَغْفِرُ لَهُ» «فرزند، پاره جگر گوشه مؤمن است. اگر زودتر از پدر بمیرد، شفیع پدر شود و اگر دیرتر بمیرد، برای پدر طلب آمرزش کند و خدا او را (به واسطه دعای فرزند) بیامرزد»^۱

۴-۸- دریافت حمایت معنوی پس از مرگ

وجود فرزندان نه تنها شالوده زندگی دنیوی را استحکام می‌بخشد، بلکه عامل مؤثری در رشد و تعالی معنوی والدین بعد از مرگ نیز خواهد بود. شواهد نشان می‌دهد که افراد بهره‌مند از حمایت معنوی، از سلامت روانی بهتری برخوردارند. حمایت معنوی از سوی دوستان، بستگان، همسایگان، همکاران و آشنایان به صورت‌های حمایت ملموس یا مادی (مثل پول قرض دادن)، حمایت اطاعتی (ارائه پیشنهادهای مفید و سودمند) و حمایت عاطفی (همدردی، همدلی، محبت) اعمال می‌گردد. حمایت معنوی نقش بسزایی در بهداشت روانی افراد دارد. تعالیم اسلام در این قسمت بسیار گسترده و قابل توجه است. از توصیه‌های مؤکد در آموزه‌های دینی؛ احسان، محبت، انفاق، صله رحم و دعا در حق همدیگر است.^۲

یکی از مواردی که فرزندان می‌توانند در تقویت بهداشت روانی والدین نقش داشته باشند، حمایت معنوی از والدین است. اسحاق ابن عمار از امام صادق (علیه السلام) نقل می‌کند که شخصی گفت: در داشتن فرزند بی‌رغبت بودم، تا توفیق وقوف در عرفات نصیبم شد. در کنارم جوانی را دیدم که دعا می‌کرد و اشک می‌ریخت و می‌گفت: «والدی، والدی. فرغَبْنی فِی الْوَلَدِ حَیْنَ سَمِعْتُ ذَلْکَ»؛ پدر جان! پدرجان! وقتی این عمل را از آن جوان دیدم، به فرزند دار شدن اشتیاق پیدا کردم. پدران و مادران از دنیا رفته، از عبادت و مناجات و کار خوب (خیر) فرزندان‌شان بهره می‌برند.^۳

رسول خدا(صلی الله علیه و آله) می‌فرماید:

«سَبْعَةُ أَسْبَابٍ يُكْتَبُ لِلْعَبْدِ ثَوَابُهَا بَعْدَ وَفَاتِهِ، رَجُلٌ غَرَسَ نَخْلًا أَوْ حَفَرَ بُئْرًا أَوْ أَجْرَى نَهْرًا أَوْ بَنَى مَسْجِدًا أَوْ كَتَبَ مُصْحَفًا أَوْ وَرَّثَ عِلْمًا أَوْ خَلَّفَ وَكْدًا صَالِحًا يَسْتَغْفِرُ لَهُ بَعْدَ وَفَاتِهِ؛ هَفْتُ سَبَبٍ مِنْ أَسْبَابِ خَيْرٍ أَسْتَغْفِرُ لَهُ بَعْدَ وَفَاتِهِ»^۴

بنده خدا بعد از مرگ او نوشته می‌شود: کسی که نخلی بکارد یا چاه آبی حفر کند یا نهری به جریان‌اندازد یا

^۱ مستدرک الوسائل، ج ۱۵، ص ۱۱۳.

^۲ مک کبیین، تاملی درباره خانواده تک فرزندی، ص ۱۱۲.

^۳ کلینی، الکافی، ج ۶، ص ۳.

مسجدي بنا کند يا قرآنی بنويسد يا علمی از خود به يادگار بگذارد يا فرزند صالحی بعد از او بماند که پس از درگذشت وی برايش استغفار کند.^۱

انسانی را تصور کنید با کوله باری از گناه و معصیت از دنیا رفته و هیچ گونه احساس لذت و دل خوشی ندارد. در چنین وضعی احساس یک بیگانه متفاوتی را خواهد داشت. حال اگر این شخص فرزندی داشته باشد که مدام در حق او دعا کند و خیری برساند، بدون شک برای او اتفاقی لذت بخش و اشتیاق آور خواهد بود. این یک الگو و انگاره دینی در رابطه با بهداشت روانی است که گستره آن را به این دنیا و حال حاضر محدود نمی کند بلکه به زمان پس از مرگ نیز گسترش می دهد.

^۱ ابی فراس، تنبيه الخواطر و نزهه النواظر، ج ۲، ص ۱۱۰.

نتیجه گیری

در این مقاله به آنچه که گفته شد به این نتیجه دست یافتیم که تاثیرات چند فرزندی، تاثیرات بسیاری بر روی تربیت و رشد کودکان خواهد داشت. اثرات مثبتی که می‌تواند قبل از ورود فرزندان به جامعه، آنها را به خوبی آماده کند. با وجود شرایط اقتصادی سخت، شاید عده‌ای توان داشتن بیش از دو فرزند را نداشته باشند و خانواده‌ای کم‌جمعیت را ترجیح دهند. این مسئله به اوضاع و شرایط خانوادگی بستگی دارد، با این وجود مزایای چند فرزندی بسیار بیشتر از معایب آن بر روی کودکان است. اگر هم توان کنترل خانواده پرجمعیت را ندارید، بهتر است مراقب رفتارها و برخوردهای خود با فرزندان باشید تا از کودک محوری در خانواده جلوگیری نمایید. در نهایت، این نتیجه‌گیری حاصل شد که رشد اجتماعی در خانواده‌های چند فرزندی نه تصادفی، بلکه یک نتیجه طبیعی تعاملات ساختاری غنی است که می‌تواند الگویی برای تقویت مهارت‌های بین‌فردی در سطح کلان جامعه باشد

منابع

*قرآن کریم

- ۱- آیت الهی، زهرا و همکاران، دانش خانواده و جمعیت، نشر: دفتر نشر معارف، چاپ: سی و دوم، ۱۳۹۷.
- ۲- ابن شعبه، حرانی، تحف العقول، نشر: اندیشه مولانا، چاپ: اول، ۱۳۹۲.
- ۳- پاینده، ابوالقاسم، نهج الفصاحه، دنیای دانش، تهران، ۱۳۸۲ ش.
- ۴- ترمذی، ابو عیسی، سنن ترمذی. تحقیق: عبدالوهاب عبداللطیف. دارالفکر والنشر و التوزیع، بیروت، ۱۴۰۳ ق.
- ۵- جلالی، مرضیه، خانواده تراز در اندیشه اسلامی، نشر: امتداد حکمت، چاپ: اول، ۱۴۰۱.
- ۶- جمعی از نویسندگان، دانش خانواده و جمعیت، نشر: دفتر نشر معارف، ۱۴۰۱.
- ۷- سالاری فرد، محمدرضا، نظام خانواده در اسلام، نشر: هاجر، ۱۳۹۵.
- ۸- فیروزآبادی، محمد بن یعقوب، قاموس للمحیط، ج ۲، نشر: دارالکتب العلمیه، بیروت، ۱۴۱۵ ق.
- ۹- حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعه، تحقیق: مؤسسه آل البيت (علیه السلام)، مؤسسه آل البيت علیه السلام، ۱۴۰۹ ق.
- ۱۰- خمینی، روح الله، شرح حدیث جنود عقل و جهل، نشر: دفتر نشر معارف، ۱۳۸۷.
- ۱۱- راغب اصفهانی، حسین، المفردات الفاظ قرآن، ناشر: دارالشامیه، بیروت، چاپ: اول، ۱۴۱۲ ق.
- ۱۲- زمخشری، محمود، تفسیر کشاف، ج ۲، نشر: ققنوس، چاپ: دوم، ۱۳۹۱.
- ۱۳- ساروخانی، باقر، طلاق، نشر: مؤسسه چاپ و انتشارات دانشگاه تهران، چاپ: دوم، ۱۳۷۷.
- ۱۴- صدوق، محمد، من لایحظره الفقیه، ج ۳، نشر: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۸۷.
- ۱۵- طهرانی، محمد حسین، کاهش جمعیت ضربه ای سهمگین بر پیکر مسلمین، نشر: علامه طباطبائی، ۱۳۸۹.
- ۱۶- طباطبائی، محمدحسین، المیزان. دفتر انتشارات جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، چاپ: پنجم، ۱۴۱۷ ق.
- ۱۷- طبرسی، فضل بن حسن، مکارم الاخلاق، ج ۱، نشر: مومنین، چاپ: سوم، ۱۳۹۰.
- ۱۸- طوسی، محمد، التبیان فی تفسیر القرآن، ج ۹، نشر: دفتر انتشارات سلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، چاپ: اول، ۱۳۸۹.
- ۱۹- طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، انتشارات: ناصر خسرو، تهران، ۱۳۷۲.

- ۲۰- طبرسی، حسین، مستدرک الوسائل، نشر: آل البيت، چاپ: اول، ۱۳۶۹.
- ۲۱- فیض کاشانی، محمد محسن، مفاتیح الشرایع، انتشارات: کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی، ۱۴۰۶ ق.
- ۲۲- فرزندانآوری در کلام مقام معظم رهبری، انتشارات ایام، ۱۳۹۷، ش ۱۷۳.
- ۲۳- فخر رازی، محمد، التفسیر الکبیر، ج ۱۷، نشر: دارالکفر، بیروت، ۱۳۶۰.
- ۲۴- قمی، عباس، منهی الامال، نقش نگین، تهران، ۱۳۸۱ ش.
- ۲۵- قزوینی، محمد بن یزید، سنن ابن ماجه، ج ۱، نشر: دارالحیاه الکتب العربیه، ۱۴۱۰ ق.
- ۲۶- قدسی، محمد و دیگران، بازدارنده ها و تسهیل کننده های اقتصادی و اجتماعی طلاق، مطالعات راهبردی زنان، شماره ۵۳، ۱۳۹۰.
- ۲۷- کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی. مصحح: علی اکبر غفاری، محمد آخوندی، دارالکتب اسلامی، ۱۴۰۷ ق.
- ۲۸- کیانی، رضا، « بررسی مفهوم باروری از دیدگاه قرآن کریم»، فصلنامه جمعیت، شماره ۷۳.
- ۲۹- کوهن، بروس، مبانی جامعه شناسی، نشر: سمت، ۱۳۸۵.
- ۳۰- _____، بحارالانوار، موسسه الطبع و النشر، ۱۴۱۰ ق.
- ۳۱- مصطفوی، حسن، التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، دارالکتب السلامیه، بیروت، ۱۴۳۰.
- ۳۲- مصباح یزدی، محمد تقی، نظریه حقوقی اسلام، نشر: موسسه پژوهشی امام خمینی، ۱۳۸۹.
- ۳۳- مطهری، مرتضی، مقدمه ای بر جهان بینی اسلامی (جامعه و تاریخ)، ناشر: صدرا، تاریخ ۱۳۹۶.
- ۳۴- مک کبین، بیل، تاملی درباره خانواده تک فرزندی، پایگاه تخصصی مجلات نور، ۱۳۸۲.
- ۳۵- ویل دورانت، تاریخ فلسفه، نشر: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۸۹.